

Kocatepe İslami İlimler Dergisi
Journal of Kocatepe Islamic Sciences

e-ISSN: 2757-8399

cilt / volume: 5 • sayı/issue: 1 •(Haziran/June 2022): 32-46

**Taha Abdurrahman'ın Düşüncesinde *Mecâlû't-tedâvül*
Kavramı**

*The Concept of Majal al-Tadawul (Pragmatic Field) in the
Thought of Taha Abd al-Rahman*

Muhammet ATEŞ

Arş. Gör., Dumlupınar Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, İslam Felsefesi Anabilim Dalı
Ra, University of Dumlupınar Faculty of Islamic Sciences, Department of Islamic Philosophy
Kütahya, Türkiye

✉ ates.muhammet@dpu.edu.tr orcid.org/0000-0003-0360-7636

Makale Bilgisi / Article Information

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 19.03.2022

Kabul Tarihi / Accepted: 17.05.2022

Yayın Tarihi / Published: 15.06.2022

Atıf/Cite as: Ateş, Muhammet. "Taha Abdurrahman'ın Düşüncesinde *Mecâlû't-tedâvül* Kavramı". *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 5/1 (Haziran 2022): 32-46.
<https://doi.org/10.52637/kiid.1090327>

İntihal/Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Published by: Afyon Kocatepe University • <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kiid> • kiid@aku.edu.tr

© Muhammet ATEŞ | Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0
(CC BY-NC) International License

Taha Abdurrahman'ın Düşüncesinde *Mecâlû't-tedâvül* Kavramı

Öz

Batı'dan başlayıp bütün dünyayı etkileyen modernite, birçok alanda geleneksel düşünce biçimlerini sarsacak yeni epistemolojik sistemler ve paradigmlar üretti. Köklü bir geleneğe sahip olan İslam medeniyeti de diğer kadim medeniyetler gibi gerek dayatmalar gerekse doğal etkilenme yoluyla bu yenilenmiş epistemolojik sistem ve paradigmalardan üretilen düşüncelerin taarruzuna uğradı. Fakat diğer medeniyetlere nazaran genç ve dinamik bir dine sahip olmaları ve kendi hususiyetlerinin bilincinde olmaları nedeniyle Müslüman toplumlar bu taarruzun ortaya çıkardığı sarsıntıyı baskın bir şekilde yaşadı, yaşamaya da devam etmektedir. Bu kriz, Müslüman düşünürleri modernite ile gelenek arasında ortaya çıkan gergin diyalektik ilişkiyi düşünsel inşalara konu kılmaya itti. Zira ancak bu suretle Müslüman toplumlara hem modernitenin özgün ve insanlığın ortak faydasına hitap eden taraflarından yararlanabilecekleri hem de kendi kimliklerini koruyabilecekleri bir alan açılabilirdi. Nitekim son iki asır içinde İslam aleminde geleneği yorumlama ve revize etmeye yönelik yapısalcı ve tarihselci okumalar yapıldı. Bu tarz okumalar geleneği okuma yöntemi ile İslam aleminin kalkınması meselesini birbirine bağlayan çevreler nezdinde büyük rağbet gördü. Uzmanlık alanı mantık ve dil felsefesi olan, özgün düşünsel üretim hususunda geri kalmış olarak gördüğü İslam aleminin yeniden özgün ve estetik bir düşünsel sürece girmesi için geleneği yorumlama, revize etme yönteminin yenilenmesi gerektiği kanaatinde olan Faslı düşünür Taha Abdurrahman ise bu tarz okumalara karşı edimbilimsel bir okuma yapmayı teklif etti ve bu doğrultuda edimbilimsel bir metodoloji inşa etti. Bu metodolojinin özünü de *mecâlû't-tedavül* şeklinde kavramlaştırdı. O, mezkur metodoloji ile kendisinden önce yapılan tarihselci ve yapısalcı okumaların geleneği ideolojik bir ayıklamaya tabi tutmalarının yanlışlığını ortaya çıkarmayı ve geleneğe yönelik bütüncül okuma yapmanın bir modelini inşa etmeyi hedefledi. Zira yapısalcı ve tarihselci okumalar spesifik bir lügâvî ve mantıki doğaya sahip metinler olarak günümüze ulaşan geleneğin bu yönünü göz ardı edip onu münhasıran tarihsel, siyasi ve iktisadi ilişkiler bağlamında okumayı seçmişti. Bundan dolayı Taha Abdurrahman'ın geleneği okumaya yönelik edimbilimsel bir metodoloji inşa etmesi esasen bu konuda yeni bir paradigma teklif etmesi anlamına gelir. Paradigmanın bu şekilde yenilenmesi hem geleneği okuma hususunda edimbilimin sağlayacağı imkanları açığa çıkartacak hem de bu hususta yeni ve farklı metodolojiler inşa etmeye yönelik ufku genişletecek bir mahiyet arzeder. Taha Abdurrahman'ın inşa ettiği edimbilimsel metodolojiyi her yönüyle ele almak bir makalenin çerçevesini aşacağı için bu çalışmada münhasıran ilgili yöntemin özünü teşkil eden *mecâlû't-tedavül* kavramı üzerinde duruldu. Çünkü bu kavramı açıklığa kavuşturmak hem geleneği yorumlama meselesine dair yeni bir bakış olan edimbilimsel yöntemin anlaşılmasını kolaylaştıracak hem de son zamanlarda ülkemizde akademinin gündemine girmiş olan Taha Abdurrahman fikriyatının bir yönüne ışık tutacaktır. Çalışmada Taha Abdurrahman'ın farklı eserlerinde ilgili kavrama yönelik bilgilerin derlenip mukayese edilmesinden hareketle oluşturulmuş ve mantıksal bir örgü içinde beyan edilmiş bütüncül bir tasvir yapılmıştır. Taha Abdurrahman'ın düşüncesini oluştururken gerek doğrudan yararlanmak ve gerekse eleştirmek suretiyle olsun etkileşime girdiği bazı modern ve geleneksel kaynaklara, düşüncesine etki eden unsurları açığa çıkarmak hedefiyle işaret edilmiş ve onlardan alıntılar yapılmıştır. Bunun yanı sıra mezkur kavramın özgünlüğü, açıklığı ve kendisiyle hedeflenen gayeyi gerçekleştirme hususundaki başarısı kritik edilmiştir. Bu doğrultuda *mecâlût-tedâvül* kavramının lügâvî ve ıstılâhi anlamları tahlil edilmiş, üzerine kurulu olduğu ilkeler incelenmiştir. Ayrıca yaklaşım tarzı ve isimlendirmede tercih edilen lafızlar bakımından yeni olan, bu yüzden Türkçede hazır bir karşılığı bulunmayan bu kavramın tercümesine yönelik bir tercih yapılmış ve bu tercih gerekçelendirilmiştir. Bu araştırmada *mecâlût-tedâvül* kavramının mantıksal ve dilsel bakımdan sağlam bir şekilde inşa edildiği, daha önce yapılan yapısalcı ve tarihselci okumaların geleneği içinde olduğu zamansal ve mekânsal çerçevelerden ve gelenek

yapıcılarının itikat, dil ve bilgi anlayışlarından soyutlamak suretiyle içine düştüğü hataları telafi edici nitelikte olduğu sonucuna ulaşmıştır. Bununla birlikte bu kavramın günümüzde özgün bir fikrî ve felsefi inşa yapmak için geleneğin model teşkil etme yönlerini açığa çıkartma konusunda müphem bazı yönler barındırdığı tespit edilmiştir. Kavramın tercümesi için de “edimsel alan” şeklinde bir Türkçe karşılık önerilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam Felsefesi, Metodoloji, Mantık, Edimbilim, Gelenek, Taha Abdurrahman.

The Concept of Majal al-Tadawul (Pragmatic Field) in the Thought of Taha Abd al-Rahman

Abstract

Modernity, which started in the West and influenced the world, has produced new epistemological systems and paradigms that would shake traditional ways of thinking in many fields. The Islamic civilization, which has a long deep-rooted tradition, was attacked by the ideas generated from these renewed epistemological systems and paradigms through both impositions and natural influences, like the other ancient civilizations. This crisis has led Muslim thinkers to intellectually construct this highly tense dialectic relationship between modernity and tradition. Because only in this way, a space could be opened for Muslim communities where they could both benefit from the unique and humanistic aspects of modernity and maintain their own identities and characteristics. As a matter of fact, structuralist and historicist readings have been made in the Islamic world in the last two centuries to interpret and revise the tradition. Such readings were especially popular among thinkers and circles that linked the method of reading tradition with the development of the Islamic world. Taha Abd al-Rahman, who believes that the method of interpreting and revising the tradition should be renewed in order for the Islamic world, which he considers backwards in terms of original intellectual production, to enter an original and aesthetic intellectual process again, proposed to make an ethicistic reading against such readings and built a pragmatic methodology accordingly. He also conceptualized the essence of this methodology in the form of 'majal al-tadawul'. With the aforementioned methodology, he aimed to expose the inaccuracy of the historicalist and structuralist readings made before him to subject the tradition to an ideological selection, and to construct a model of holistic reading for the tradition. Because structuralist and historical readings ignored this aspect of the tradition that has survived as texts with a lexical and logical nature and chose to read it exclusively in the context of historical, political and economic relations. For this reason, Taha Abd al-Rahman's construction of a pragmatic methodology for reading the tradition essentially means a paradigm shift in this regard. The renewal of the paradigm with a pragmatic point of view is also of a nature that will both reveal the opportunities provided by the education in reading the tradition and expands the horizon for building new and different methodologies in this regard. Since it would be far beyond the framework of an article to consider every aspect of the pragmatic methodology built by Taha Abd al-Rahman, this study focused exclusively on the concept of 'majal al-tadawul', which constitutes the essence of the relevant method. Because bringing this concept to life will facilitate the understanding of the pragmatic method, which is a new perspective on the issue of interpreting tradition and will shed light on an aspect of Taha Abd al-Rahman's thought which has recently entered the agenda of the academy in our country. In the study, a holistic depiction was made based on the compilation and comparison of the information contained in Taha Abd al-Rahman's different works for the relevant concept and declared in a logical structure. Some of the modern and traditional sources that Taha Abd al-Rahman interacted with, either by directly benefiting or criticizing, were pointed out and quotations were made with the aim of revealing the factors affecting his thought. In addition, the originality, clarity and success of the aforementioned concept in realizing the purpose aimed with it have been criticized.. Accordingly, the lexical and syntactic meanings of the subject of

the research have been analyzed and the principles on which it was established have been examined. Furthermore, a preference has been made for the translation of this concept, which is new in terms of both the approach style and the words preferred in the nomenclature and therefore has no ready equivalent in Turkish, and this preference was justified. As for the findings, it was concluded that the concept of 'discursive field' (majal al-tadawul), in this research logically and linguistically was quite soundly constructed, and that it compensated for the mistakes made by isolating the traditional makers from the temporal and spatial frameworks formed within the tradition of previous structuralist and historicist readings, and by isolating the traditional makers from their understanding of belief, language and knowledge. However, it has been determined that this concept has some ambiguous aspects of revealing the model aspects of tradition in order to construct a unique, intellectual and philosophical construction today.

Keywords: Islamic Philosophy, Methodology, Logic, Pragmatics, Tradition, Taha Abd al-Rahman.

GİRİŞ

Taha Abdurrahman, gelenek¹ kavramını "İslam'ın kültürel varlığını belirleyen söylemsel ve davranışsal bütün araçlar ve içerikler toplamı" şeklinde tanımlar. Ona göre bu araç ve içerikler hem nassları hem bu nasslardan istinbat etkinliğiyle üretilmiş içtihatları kapsar.² Ayrıca bunlar, yazılı metinlerden ve sözlü aktarımlardan müteşekkil olabilir. Davranışsal unsurlar da gizli veya açık, birey ve toplum tarafından uygulanıyor veya terk edilmiş olabilir.³

Taha Abdurrahman yetmişli yılların başlarından beri mantık⁴, dil felsefesi ve dilbilimlerinin imkanlarından yararlanılarak geleneği okumaya yönelik yeni bir metodoloji geliştirilmesi gerektiğini savunmaktadır.⁵ O, bir kimsenin kendi geleneğine dayanmaksızın kimlik inşa etmesinin mümkün olmadığı kanaatinde. Bu yüzden ona göre günümüzde Müslüman toplumun kimlik, mümin bireyin de kişilik inşa edebilmesi, keza Müslümanların geri kalmışlık halinden çıkıp insanlığın ortak birikimine katkıda bulunacak nitelikte düşünce üretebilmesi için ilim ve fikir erbabının İslam ilim ve düşünce geleneğini yorumlama, eleştirme ve revize etmeye yönelik özgün metodolojiler inşa etmeleri gerekir. Zira hem kimlik inşası hem de özgün üretim melekесinin kazanılması, dayanaklarını geçmişte, ufuklarını ise gelecekte bulur.⁶ Batılı modern metodolojileri olduğu gibi alıp geleneğe uygulamaktan ne Müslümanlara ne de insani müşteriye faydalı özgün bir üretim çıkar. Çünkü bu metodolojilerin çoğunu, geleneği inşa eden akıldan oldukça farklı olan araçsal rasyonallite ortaya çıkarmıştır.⁷

¹ Taha Abdurrahman gelenek kavramını Arapça "türâs" kelimesi ile ifade etmektedir. Bu kelime sözlük anlamı itibarıyla "miras" demektir. Gelenek anlamını ifade etmek için Arapçada "türâs" kelimesinin kullanılması, geçen asrın başlarında Ahmed Emîn'in yazılarında ortaya çıkmıştır. Aynı dönemde yaşayan Zahid el-Kevserî, türâs yerine "el-mevris" kelimesini kullanmıştır. Bk. Salih Bel'îd, "Keyfe nekra' ve bi eyyi menhec?", *el-Luga el'Arabiyye*, 9/37 (2017), 206.

² Taha Abdurrahman gelenek terimini biri geniş diğeri dar olan iki anlamda kullanır. Geniş anlamıyla gelenek ona göre İslam'ın kurucu metinleri olan Kur'an ve Sünnet'i de kapsar. Dar anlamıyla ise sadece "Müslümanların içtihatlarını ve farklı alanlarda ürettikleri düşünce ve bilgileri" kapsar. Bu taksim konusunda yaptığı gerekçelendirme için bk. Taha Abdurrahman, *el-Hivâr ufukan li'l-fikr* (Beyrut: eş-Şebeketu'l-'arabiyye li'l-ebhâsi ve'n-neşr, 2013), 132.

³ Taha Abdurrahman, *Süâlü'l-menhec fi ufuki't-te'sîs li ünmûzecin fikriyyin cedîd*, ed. Rıdvan Merhum (Lübnan: el-Müessesetu'l-'arabiyye li'l-fikr ve'l-ibdâ", 2015), 59.

⁴ Burada kastedilen sadece Arsitoteles'in burhan mantığı değil, bilakis tarihsel seyir içinde mantığın kaydettiği bütün gelişmeleri de kapsayan mantıktır. Yani hem klasik mantığın metodolojik formasyonu hem de modern mantıkların getirdiği yeniliklerdir.

⁵ Taha Abdurrahman, *Süâlü'l-lüga ve'l-mantık: hivârün me'a Taha Abdurrahman* (Ebû Zabî: Müessesetu Tâbe, ts.), 3.

⁶ Taha Abdurrahman, *el-Hivâr ufukan li'l-fikr*, 130-131.

⁷ Taha Abdurrahman, *Tecdîdü'l-menhec fi takvîmi't-türâs* (Beyrut-Lübnan: el-Merkezu's-sekâfiyyu'l-'arabî, 1993), 28.

Nitekim onun kanaatine göre İslam alemindeki akademik muhitte araçsal aklın ürünü olan metodolojilerle, onları istikşafi sorgulamalara ve konunun doğasına uygun hale getirecek tashihlere tabi tutmaksızın gelenek okuması yapan araştırmacılar keyfi bir biçimde ayıklayıcı⁸ ve parçacı okumalar yaptılar.⁹ Bunun neticesinde de geleneğe yönelik iki tutum ortaya çıktı. Bunlardan ilki, moderniteye katılmanın yegane yolunun gelenekle kapsamlı epistemolojik bir kopuş yaşamak olduğu düşüncesiyle gelenekle bağı tümünden koparmaya davet etti. İkincisi de Müslümanlar için moderniteye açılan yolun yalnızca geleneklerinin içinde yer alan Meşşâî felsefi birikimden geçtiği görüşünden hareketle gelenekteki felsefi müktesebatla alakanın korunup diğer bütün alanlarla ilişkinin kesilmesi gerektiğini savundu.¹⁰

Taha Abdurrahman mezkur sebeplerden ötürü, düşünsel faaliyetleri içinde geleneği okuma meselesine merkezi bir yer ayırır. Özellikle de bu okumanın hangi metodolojiyle yapılması gerektiği üzerine imal-i fikirde bulunur. Bunun neticesinde de yapısalcılığın ve tarihselciliğin geleneği okumaya uygun metodolojiler olmadığını sonucuna varır.¹¹ Bu hususta temel gerekçe olarak mezkur metodolojilerin geleneğin teşekkülünde başat rol oynayan “düşünce ile amelin birlikteliği”¹², “epistemolojik alanların kopma kabul etmez şekilde iç içeliği” ve “ilimlerin kendi aralarında sahip olduğu tekâmül ilişkisi” şeklindeki ilkeleri ilga ettiğini ileri sürer.¹³

Taha Abdurrahman bu mülâhazalar doğrultusunda geleneği okumaya yönelik edimbilimsel (*el-menhecü't-tedâvülî*) diye nitelenebilecek¹⁴ bir metodoloji inşa eder. Bu metodolojiyi *Tecdîdü'l-menhec fî takvîmi't-türâs* isimli eserinde ayrıntılarıyla izah eder ve metodik bir şekilde gerekçelendirir. Onun, geleneği okumada dilin salt bildirimsel değil, aynı zamanda edimsel olduğunu savunan göstergibilimin bir alt disiplini olan edimbilimi¹⁵ esas

⁸ Taha Abdurrahman geleneği insan için tarihî bir hakikat olarak konumlandırır. İnsanın gelenekten külliye kopması da, onun yalnızca bir bölümüyle ilişkisini sürdürüp kendisini diğer bölümlerinden soyutlaması da mümkün değildir. Zira gelenekle bağımız keyfi değil, zorunludur. Gelenek de birbirinden bağımsız alanlardan oluşmaz. Bilakis onda tüm alanlar iç içe geçmiştir ve birbirinden kopma kabul etmez bir şekilde bütünlüklü bir yapı ortaya çıkarmıştır. Taha Abdurrahman, *fî Usûli'l-hivar ve tecdîdi 'ilmi'l-keâm, Lübnan: el-Merkezu's-sekâfiyyu'l-'arabî, 2000, 19.*

⁹ Taha Abdurrahman, *Südü'l-menhec fî ufuki't-te'sis li ünmüzezin fikriyyin cedîd, 61;*

¹⁰ Taha Abdurrahman, *fî Usûli'l-hivar ve tecdîdi 'ilmi'l-keâm, 19;* Taha Abdurrahman, *el-Hivâr ufukan li'l-fikr, 133, 132.*

¹¹ Taha Abdurrahman'a göre geleneğe yönelik yapılan yapısal ve tarihselci okumanın en yetkin temsilcisi Muhammed Abid el-Câbirî'dir. Bk. Taha Abdurrahman, *Tecdîdü'l-menhec fî takvîmi't-türâs, 29.* Câbirî *Nahnu ve't-türâs* isimli eserinde geleneği okuma metodolojisi olarak yapısal ve tarihselci metodolojileri tercih ettiğini tasrih eder ve bu tercihini ayrıntılı olarak gerekçelendirir. Bk. Muhammed 'Abid el-Câbirî, *Nahnu ve't-türâs: kiraatun mu'âsaratin fî türâsina'l-felsefi* (el-Merkezu's-sekâfiyyu'l-'arabî, 1993), 19-25. Taha Abdurrahman'ın eleştirdiği bir diğer yapısal ve tarihselci okuma da Muhammed Arkoun'na aittir. Konunun ayrıntısı için bk. Taha Abdurrahman, *Südü'l-lüga ve'l-mantık: hivârun me'a Taha Abdurrahman, 24-27.*

¹² Taha Abdurrahman bu hususu bir mukayese yaparak açığa çıkarır. Batılı rasyonalitenin teorik soyutlama üzerine kurulu olduğunu, buna karşın İslami aklılığın istikamet tayin edici ve akla ufuk açıcı olarak gördüğü amel üzerine bina edilmiş olduğunu ifade eder. Bu yüzden ona göre Batılı rasyonalite İslamî geleneği okumaya uygun bir araç değildir. Bk. Taha Abdurrahman, *Hivârât min ecli'l-müstakbel* (Beirut, 2011), 20.

¹³ Taha Abdurrahman, *Hivârât min ecli'l-müstakbel, 30.*

¹⁴ “Edimbilimsel olarak nitelenebilecek” şeklinde ihtimal ifade eden bir tespit bulunmamızın nedeni, Taha Abdurrahman'ın inşa ettiği metodolojide sadece edimbilimden değil, aynı zamanda modern mantıklardan ve dil felsefesinden de istifade etmiş olmasıdır. Fakat o daha çok edimbilimden yararlanmıştır.

¹⁵ Edimbilim mantıktan dilbilime geçmiş dil araştırmalarına yönelik üçlü bir taksimin kısımlarından birini oluşturan çözümleme aracıdır. Şöyle ki, anlamı oluşturmak ve tespit etmek üzere dilsel bir göstergeli çözümlemek üç aşamada gerçekleşir: (I) Göstergelerin kendi aralarındaki ilişkileri çözme aşaması, (II) göstergelerin delaletleri ile olan ilişkilerini çözme aşaması, (III) göstergeler ile onları yorumlayanlar -ki bu mütekellim veya muhatap olabilir- arasındaki ilişkileri çözme aşaması. İlk aşama sentaks, ikincisi semantik, üçüncüsü de edimbilim (pragmatics) diye adlandırılır. Bu aşamalar arasında bir kapsama ilişkisi vardır. Çünkü semantik sentaksı, edimbilim de semantiği içerir. Sentaksta sadece göstergelerin birbiriyle ilişkisi söz konusuysen, semantikte bu ilişkinin yanı sıra delalet edilen şey (medlûl) de var. Keza semantikte sadece bu iki husus varken edimbilimde onların yanı sıra bir de sözü söyleyenin durumu, sözü açımlayanın sahip olduğu kültürel kodlar yer alır. Edimbilim bir yönüyle kullanıma yönelik bir kuramdır, zira dili kullanım içinde inceler.

almasının temel nedeni geleneği taşıyan en temel taşıyıcının metin, yani sentaks, semantik ve edimbilimsel yapısıyla “dil” olmasıdır. Zira geleneği oluşturan içerikler belli bir lügâvî ve mantıkî yapıyla inşa edilmiş metinler halinde bize ulaşmıştır.¹⁶

Taha Abdurrahman bir tasvir aracı olarak edimbilimsel yöntem ile bir uygulama alanı olarak gelenek arasında iki yönden uygunluk görür. Bunlardan biri, edimbilimin lügâvî ve mantıkî bir doğaya sahip olmasıdır ki, geleneği oluşturan metinlerin dokusu da lügâvî ve mantıkîdir. Diğeri, edimbilimin dilsel kodların çözümünde bildirim değil, edimi temel almasıdır ki, bu da geleneğin bilgiyi, itikadı ve dili pratikle ilişkilendirmesine uygun düşer. Böylece o, edimbilimsel bir metodoloji inşa etmek suretiyle uyguladığı metot ile uygulama konusu arasında uygunluğu ortaya koyar. Zaten bir metodun bir konuya uygulanmasının meşruiyetini sağlayan temel husus, ilgili metodun uygulandığı konunun doğasına uygun olmasıdır.¹⁷

Öte taraftan edimbilimsel yaklaşım, geleneği okuma bağlamında araştırmacıya bir imkan daha sunar. O da geleneğin oluşumuna araç olan asli metodolojileri dikkate alma olanağıdır.¹⁸ Zira edimbilim, anlamı belirleme faaliyetinde sadece metnin yapısını değil; aynı zamanda metni inşa eden münşi ile metni anlamlandırıp yorumlayan muhatabın kültürel, dinsel ve epistemolojik kabullerini dikkate alır. Bu durum da geleneği yorumlayan araştırmacı için geleneği oluşturan asli metodolojileri alıp onları mantık ve metodoloji hususunda modern dönemde ortaya çıkan gelişmeler ışığında revize ve tahkim etme, böylelikle de geleneğin doğasına uygun bir metodoloji inşa etme yolunu açar.

Edimbilimsel yaklaşımın Taha Abdurrahman’a göre diğer bir faydası da günümüzde başka bir medeniyet içinde doğan fikrî ve felsefi birikimi alırken nasıl bir uyarlama yapacağımıza yönelik bir işlem haritası sunmasıdır. Zira edimbilimsel bir okumayla geleneğin temelinde yer alan itikadî, dilsel ve epistemolojik ilkeler belirlenmiş olur. Böylece gelenek teşekkül ederken dışarıdan gelenin hangi ilkelerle ve nasıl bir uyarlamaya tabi tutulduğu da açığa çıkar. Bu da günümüzde bu yönde gereksinim duyulan uyarlama faaliyetinin keyfiyetine dair örnek bir model sunar.¹⁹

Taha Abdurrahman, bu doğrultuda inşa ettiği metodolojinin ilk ilkesini, “geleneği okumak üzere uygulanacak metodun geleneğin üzerine kurulu olduğu asıllardan hareket etmesi gerekir” şeklinde tayin etmiştir. O, bu ilkeyi işletip geleneğin temelini teşkil eden asılları tespit etmeye yöneldiğinde İslam ilim ve düşünce geleneğini diğer geleneklerden ayırt eden ilk aslın edimbilimsel bir yapı taşıdığını tespit etmiştir. Bu edimbilimsel asla göre, geleneğin üç kültürel şubesi olan dil, itikat ve bilgi hem kişinin kendisine hem de başkasına fayda verecek şekilde amelî bir fayda sağlamadıkça muteber değildir.²⁰ İşte Taha Abdurrahman geleneği okuma yönteminde bu aslı, *mecâlû't-tedâvül* şeklinde kavramsallaştırmış ve onu doğru bir gelenek okuması yapmanın temel ilkesi olarak

Diğer yönüyle iletişimsel bir kuramdır, zira söz inşa edenin (konuşan ve yazanın) dilin kullanımıyla hedeflediği bildirim ve iletişim şartlarını bahse konu eder. Taha Abdurrahman’ın kullandığı argümantatif edimbilimsel yöntem ise metin ile “betimlediği veya düzenlediği ya da ihdas ettiği gerçeklik” arasındaki ilişkileri mümkün mertebe belirleyip formelleştirmeye çalışır. Taha Abdurrahman, *Süâlû'l-lüga ve'l-mantık: hivârun me'a Taha Abdurrahman*, 3-24.

¹⁶ Taha Abdurrahman, *Süâlû'l-lüga ve'l-mantık: hivârun me'a Taha Abdurrahman*, 3.

¹⁷ Taha Abdurrahman, *Süâlû'l-lüga ve'l-mantık: hivârun me'a Taha Abdurrahman*, 2-4.

¹⁸ Taha Abdurrahman İslam düşünce geleneğinin, teşekkül ettiği dönemde hakim olan mantıksal ve argümantatif (hicâcf) bilgileri yapısında oldukça yoğun olarak taşıdığını beyan eder. Bu yüzden de onu kavramanın gerek şartının mantık ve münazara ilimlerini iyi derecede bilmek olduğunu savunur. Bu hususa istinaden şöyle bir çıkarımda daha bulunur: Madem İslam ilim ve düşünce geleneği yapısının oluşumunda mantık ve münazara araçlarının büyük etkisini taşır öyleyse onu tasvir ve tefsir etmede modern mantıkların araçlarından yararlanılabilir. Zira zaten bu geleneğin dokusu mantıksal ve cedelî bir örgüye sahiptir. Taha Abdurrahman, *Süâlû'l-lüga ve'l-mantık: hivârun me'a Taha Abdurrahman*, 19.

¹⁹ Taha Abdurrahman, *el-Hivâr ufukan li'l-fikr*, 138.

²⁰ Taha Abdurrahman, *Süâlû'l-menhec fi ufuki't-te'sis li ünmüzezin fikriyyin cedid*, 59-60.

belirlemiştir. Bu makalede mezkur kavramın tanımı, tercümesi, işlemsel²¹ yönleri ve gayesi üzerinde durulacaktır.

1. MECÂLÛ'T-TEDÂVÛL KAVRAMI

Uzmanlık alanı dil felsefesi ve mantık olan Taha Abdurrahman, geleneği, içerdiği konulardan ziyade üzerine kurulu olduğu metodolojileri dikkate alarak tahlil ettiğinde onun ilk karakteristiği olarak gerek bireysel gerek iletişimsel ve gerekse etkileşimsel olsun her düzeyde amelî olanın²² etrafında şekillendiğini tespit eder. Bu hususu da “tedâvül” ifadesiyle kavramlaştırır.²³ Bu kavramı üretirken Arapçanın beyan imkanlarını geniş bir şekilde kullanır. Bu yüzden önce kelimenin semantik ağını açığa çıkaran lügavî tahliller yapar. Bunu yaparken de kelimenin ifade ettiği lügavî anlamı muayyen bir bağlam içinde tespit eder.

1.1. Lügavî Anlam

Tedâvül kelimesinin lügavî anlamı doğal dilsel kullanım içinde belirlenmeye çalışıldığında *تداول الناس كذا بينهم* cümlesinde olduğu gibi “تداول” fiilinin, “تناقل” anlamına geldiği görülür.²⁴ O halde bu cümlenin anlamı “insanlar filan şeyi aralarında dolaştırdı ve bir şey elden ele dolaştı” şeklindedir.²⁵ Bu da demektir ki, “tedâvül” kelimesinde hem “intikal halinde olma” hem de “dolaşımda olma” manası vardır. Bu kelimenin anlamı sözlü iletişim bağlamında ele alındığında da *دار على الألسنة* cümlesinde olduğu üzere iletişim ve etkileşime delâlet ettiği görülür.²⁶ Çünkü bir şeyin dillerde dolaşması, dilin edimsel yanından dolayı insanlar arasında bir hareketin vuku bulduğuna delalet eder. Taha Abdurrahman bu kelimenin delaleti çerçevesinde söze delalet eden iletişim ile eyleme delalet eden etkileşim arasında bağlantı kurduktan sonra şu hükmü verir: “*O halde tedavülün muktezası, sözün eyleme birliktelik arzemesidir.*”²⁷

İkinci kelime olan “mecâl”e gelince o, “جال يجول” fiilinden türemiştir. Kelimenin anlamı “deveran etmek, bir alan içinde mekik dokumak” demektir.²⁸ Bu kök, ism-i zaman ve ism-i mekan kalıbı olan mef'alun veznine aktarıldığında “deveran mekanı ve zamanı” anlamına gelen *مجال* kelimesi türetilmiş olur. Dolayısıyla bu kelime de kendi delâlet halesi içinde “nakil ve hareket” anlamlarını barındırır. Bu takdirde “mecâl kelimesinin tedavül kelimesine izafe edilmesi ile elde edilen anlam nedir?” sorusu gündeme gelmektedir.

Taha Abdurrahman, mecâl kelimesini tedâvül kelimesine izafe etmekle elde etmek istediği anlamın gerek söz gerekse his düzeyinde olsun söz konusu nakil ve hareketin mekân

²¹ İşlemselleştirme (operationalization) kavramı bu makale bağlamında geleneğin dokusunu meydana getiren, ama örtük olan metodolojik yapısının, yani mantıksal, lügavî, özellikle de edimsel unsurlarının açığa çıkartılıp ayıklanması ve formelleştirilmesi anlamında kullanılmıştır. Nitekim Taha Abdurrahman da bir söyleşisinde “her araştırmacı incelediği alana uygulamak üzere kendi işlemsel araçlarını inşa eder. Bu araçlar olumlu -faydalı da denilebilir- sonuçlara götürdüğünde işlemsellik bakımından sıhhatini ispatlamış olur.” der. Konunun ayrıntısı için bk. Taha Abdurrahman, *el-Hivâr ufukan li'l-fikr*, 137.

²² Bu amel faydası bakımından sadece bireyin kendisine dönük olacak şekilde zata dönük değil, bilakis aynı zamansal ve mekânsal çerçeveler içinde iletişim ve etkileşimde bulunan diğer insanlara da dokunacak biçimde gayre de dönüktür. Toplumda ortak davranış haline gelen bu amel pratiklerinden bir çoğu aynı zamanda toplum içindeki dilsel iletişimin imkanını sağlama hususunda da büyük bir rol oynar. Zira muhatabın zihninde anlamın oluşum sürecinin bir tarafında gramatik unsurlar varken diğer tarafında da edimbilimsel unsurlar vardır.

²³ Taha Abdurrahman, *Süâlû'l-menhec fi ufuki't-te'sis li ünümüzezin fikriyyin cedîd*, 62.

²⁴ Ahmed b. Fâris el-Kazvîni, Abdüsselam Muhammed Harun, *Mu'cemu mekâyisü'l-lüga* (Darü'l-fikr, 1979), 314.

²⁵ Ahmed. b. Muhammed el-Feyyûmî, *el-Misbâhü'l-münir fi garibi eş-Şerhi'l-kebîr* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.), 2/203.

²⁶ Ahmed Muhtar Abdulhamid, *Mu'cemü'l-lagati'l-aribiyati'l-mu'âsara* ('Alemü'l-kütüb, 2008), 781.

²⁷ Taha Abdurrahman, *Tecdidü'l-menhec fi takvîmi't-türâs*, 244.

²⁸ Mübarek b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fi garibi'l-hadis ve'l-eser* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1979), 317.

ve zamanını belirlemek olduğunu ifade eder.²⁹ Onun, kavramı inşa ederken lügâvî düzeyde nazar-ı dikkate aldığı semantik ağ ve anlam çerçevesi bu şekildedir.

1.2. İstılâhî Anlam

Taha Abdurrahman, *mecâlû't-tedâvül*³⁰ kavramını oluştururken yukarıda yer verilen asli lügâvî anlamı dikkate alır. Zira ona göre, kavram inşa ederken lügâvî anlamdaki imkanların gözetilmesi ilgili kavramın operasyonel niteliğini güçlendirir ve istılâhî mana düzeyinde asli manadaki üretkenlik yönlerinden istifade etme yollarını açar.³¹ Bu yüzden ona göre geleneği okumaya yönelik bir metodoloji inşa etme bağlamında “tedâvül” kavramı, “gelenek yapıcılarının arasındaki iletişim ve etkileşimin her tezahürünü” niteler. Bu iletişim ve etkileşim amel merkezlidir.³² Söz konusu amelin faydası da sadece kişinin kendisine değil, aynı zamanda başkalarına da yöneliktir. Bu yüzden de ahlaki bir öze sahiptir.³³ Keza sadece dünyaya değil, aynı zamanda ahirete de dönüktür. Mecâl kavramı da iletişim ve etkileşimin meydana geldiği tüm zamansal ve mekânsal çerçeveleri bildirir. Bu mülahazalara binaen onun *mecâlû't-tedâvül* ile kastettiği istılâhî anlam icmalen “*gelenek yapıcılarının arasındaki iletişim ve etkileşim yeri*”³⁴ şeklindedir. Bu kavrama yönelik yaptığı başka bir tanım, bu mücmel tanımı biraz daha açan mahiyettedir: “*mütakellim ile muhatap arasında ortak olan ve mütakellimin herhangi bir sözü herhangi bir şekilde kullanmasını mümkün kılan tüm itikadî, epistemolojik ve dilsel gereklerdir*”³⁵ Böylece o, bir toplumu diğerlerinden ayırt eden, onun söylem ve eylemlerini yönlendirmede ve dünya görüşünü şekillendirmede etkili olan bütün kültürel vakıa ve değerleri ifade eden bir kavram vazetmiş olur.

Her tanım gibi tabiatı icabı anlam yoğunluğu çok olan bu tanımları açıklamak, bahse konu kavramı vuzuha kavuşturacaktır. Fakat önce bu kavramın Türkçeye nasıl tercüme edilebileceğini tartışıp bir tercih yapmak ve ileriki satırlarda kavramın tercih edilen tercümesini kullanmak bundan sonra kuracağımız Türkçe söz diziminde kolaylık sağlayacaktır.

1.3. Kavramın Türkçe Karşılığı

Taha Abdurrahman, dil felsefesi ve dilbiliminin ortak bir disiplinini³⁶ ifade eden *pragmatics* kelimesini, 1970’li yıllarda Arapçaya “*et-tedâvüliyyât*” şeklinde tercüme eder ve bu tercüme Arap alemindeki akademisyen ve düşünürler tarafından kabul görür. O tarihten itibaren de akademik camiada yaygın olarak kullanılmaya başlanır.³⁷ Öte taraftan o, geleneği okumak için geliştirdiği metodolojide mezkur disiplinden oldukça istifade ettiğini tasrih eder.³⁸ *Pragmatics* Türkçeye ise edimbilim olarak tercüme edilmiştir. Edimbilim dilsel bir ifadeyi çözümlerken kelimelerin gramatik ve semantik yapılarının yanı sıra anlamın oluşumuna etki eden sözsel makâmları, kültürel ve inançsal unsurları da dikkate almak

²⁹ Ahmed b. Abdusselâm er-Reysûnî, *et-Tecdîdu'l-usûlî: nahve sıyağatin tecdiyyetin li 'ilmi usli'l-fikh* (Ürdün: el-Ma'hedu'l-'alemi li'l-fikri'l-İslâmî, 2014), 244.

³⁰ Taha Abdurrahman bu kavramı bazen *mecâlû't-tedâvül* şeklinde ifade eder, bazen de *el-mecâlû't-tedâvül* şeklinde sıfat terkibi olarak kullanır. Bunun sebebi muhtemelen modern Arapçadaki “sıfat terkibini” kullanmaya olan baskın temayüldür. Günümüzde akademik faaliyetlerde ve medyada kullanılan fusha Arapçaya bakıldığında bu temayül açıkça fark edilir. Modern fushada bir tamlama kullanmak gerektiğinde ifade terkipleri mümkün mertebe sıfat terkiplerine dönüştürülerek kullanılır. Örneğin “Arap edebiyatı” denilmek istendiğinde أدب العرب yerine الأدب العربي ifadesi tercih edilir. Bu çalışmada hem asli manayı izhar ettiği hem de daha kısa olduğu için kavramın ifade terkiplerindeki halinin (مجال التداول) kullanılması tercih edilmiştir.

³¹ Taha Abdurrahman, *Sûâlû'l-'amel: bahsun 'an usûli'l-'ameliyye fi'l-fikr ve'l-'ilm* (Beyrut-Lübnan: el-Merkezu's-sekâfiyyu'l-'arabî, 2012), 42.

³² Taha Abdurrahman, *Sûâlû'l-'amel: bahsun 'ani'l-usûli'l-'ameliyye fi'l-fikr ve'l-'ilm*, 14.

³³ Taha Abdurrahman, *Sûâlû'l-'menhec fi ufuki't-te'sis li ümmûzecz fikriyyin cedîd*, 62.

³⁴ Taha Abdurrahman, *Tecdîdu'l-'menhec fi takvîmi't-türâs*, 244.

³⁵ Taha Abdurrahman, *fi Usûli'l-hivar ve tecdîdi 'ilmi'l-keâm*, 28.

³⁶ Taha Abdurrahman, *fi Usûli'l-hivar ve tecdîdi 'ilmi'l-keâm*, 28.

³⁷ İdris Makbûl, *el-Ufuku't-tedâvülî: nazariyyetü'l-m'anâ ve's-siyâk fi'l-mümâreseti't-türasiyyeti'l-'arabiyye* (Ürdün: 'Alemü'kütübi'l-hadîs, 2011), 8.

³⁸ Taha Abdurrahman, *fi Usûli'l-hivar ve tecdîdi 'ilmi'l-keâm*, 28.

gerektiğini savunan bir disiplindir. Zira edimbilimsel teoriye göre, dilin kendisi çıkarımsal bir yapıya sahiptir. Bu yüzden de gramatik ve semantik unsurlar anlamın oluşum sürecinde sadece bir tarafı teşkil eder. Diğer taraf bütünüyle kültürel pratiğin gölgesinde yapılan dilsel kod çözümleri ve çıkarımsal işlemlerle gerçekleşir.³⁹ Bu mülâhazalara istinaden *mecâlû't-tedâvül* kavramının Türkçeye “edimsel alan” olarak tercüme edilmesini savunuyoruz. Çünkü *pragmatics* kelimesinin türediği *pragma* Türkçeye edim, *pragmatics*'in kendisi de edimi konu alan bilim anlamında edimbilim olarak tercüme edilmiştir. O zaman Taha Abdurrahman da “edimsel alan” demek suretiyle geleneksel edimi ortaya çıkartan iletişim ve etkileşimin zamansal ve mekânsal çerçevelerini ifade eden bir kavram üretmiştir.

Edimsel alan kavramının lügâvî ve ıstılâhî anlamları tebellür ettikten sonra onun işlemselliğini sağlayan ilkeleri bahse konu etmek ona yönelik tasavvuru bütünleyecektir.

2. GELENEĞİN ÜÇ KURUCU UNSURU: DİL, İTİKAT VE BİLGİ

Taha Abdurrahman gelenek yapıcılarını iletişim ve etkileşime sevk eden ve dolayısıyla geleneğin teşekkül sürecini başlatan ve tekâmüle erdiren sebepleri üç temel kısma ayırır. Bunlar dilsel, itikadî ve epistemolojik sebeplerdir.⁴⁰ Burada calib-i dikkat olan husus Taha Abdurrahman'ın geleneği okuma bağlamında, nazarî ve amelî unsurlar şeklinde oldukça yaygın olan bir ayırma gitmemesidir.⁴¹ Bunun nedeni olarak o, geleneğin tasnifinde nazar ve amel karşıtlığı üzerinden yapılan bir ayırmanın edimsel alanın mümeyyiz özelliklerini açığa çıkarma hususunda faydasız kalacağını ileri sürer. Ona göre nazar kavramı, tam ve saf soyutlama üzerine kurulu bir kategori olduğundan edimsel alanın unsurlarını belirleyip betimlemeye elverişli değildir. Zira bu unsurlar, mutlak bir soyutlamaya elverişli değildir. Amel kategorisi ise edimsel her unsurun zaten bir niteliği olması hasebiyle tasnif faaliyetinde fayda sağlayacak bir durum arz etmez.⁴²

Taha Abdurrahman bu üç kültürel şubeyi İslam geleneğinin sahip olduğu edimsel alanın asılları sayar. Ona göre bu asıllar gelenekte her ne kadar kuramsal bir şekilde inşa edilip derli toplu bir şekilde ifade edilmemişse de geleneği meydana getiren metinlerin farklı yerlerine dağılmış olarak bulunmaktadır. Araştırmacıya düşen, kapsamlı bir tümevarım uygulayarak onları tespit etmek, derlemek ve kuramsallaştırmaktır. Nitekim kendisi de bunu yapmıştır. Bahse konu kavramımıza yönelik açık bir tasavvur oluşturmaya katkı sağlayacağından bu asılları incelemekte fayda vardır.

2.1. Dilsel Unsur

Hem düşünsel inşa ve hem de bilgi aktarımı faaliyetinde dil en önemli araçtır. Bu inşa ve aktarım sürecinde münşi ile muhatabı arasındaki iletişim ve etkileşimin başat unsurlarından biri dildir. Bu yüzden her dilsel etkileşimde olduğu gibi geleneği inşa edenler tarafından da kullanılan dil, muhatabınca aşına olunan bir yapı arz ettiği ve onun dilsel edim müktesebatına yakın olduğu kadar onda etki meydana getirir ve böylece maksadın hasıl olmasına hizmet eder. Taha Abdurrahman Müslüman alimlerin, daha baştan itibaren dilin hem bildirim hem de etki bakımından sahip olduğu bu büyük önemin bariz bir şekilde farkında olduğunu savunur.⁴³ Bu iddiasını temellendirmek için de geleneğin dönüm noktalarında etkin olan iki alimin bu husustaki görüşlerine başvurur. Bunlardan ilki, geleneğin inşası sürecinde felsefenin Arapçanın beyan yapısına göre şekillenmesini sağlayan Fârâbî (öl. 339/950); diğeri de mantık ilminin İslamî ilimlere uygun bir metodolojik veçhe kazanmasını temin eden Gazzâlî'dir.

³⁹ Gürkan Doğan, “Bir Edimbilim Kuramı Olarak Bağıntı”, *Dil Bilim Araştırmaları Dergisi* 1/63 (1990), 63-67.

⁴⁰ Taha Abdurrahman, *Tecdidü'l-menhec fi takvîmi't-türâs*, 250.

⁴¹ Taha Abdurrahman'a göre nazar ile amel ayırımı İslam kültürüne Yunan felsefesinden aktarılmıştır. Yunanlar zihinsel bir uğraşı olanı nazarı (düşünmeyi) bedensel bir uğraşı olan aelden (çalışmaktan) birkaç derece üstün sayıyorlardı. Bk. Taha Abdurrahman, *Sûlû'l-'amel: bahsun 'an usûli'l-'amelîyye fi'l-fikr ve'l-'ilm*, 15.

⁴² Taha Abdurrahman, *Tecdidü'l-menhec fi takvîmi't-türâs*, 248.

⁴³ Taha Abdurrahman, *Tecdidü'l-menhec fi takvîmi't-türâs*, 245.

Geleneğin inşasında muayyen ve ortak bir dilsel telakkinin başat bir unsur olduğu gerçeğini ve Taha Abdurrahman'ın mecâlû't-tedâvül kavramını inşa ederken dikkate aldığı geleneksel izlekleri ortaya koyması bakımından bu alıntılarını açmak gerekir. Alıntılardan ilki, Fârâbî'nin *el-Kıyâsu's-sağîr 'alâ tarikati'l-mütekellimîn* isimli eserinin başında felsefeye dair metin inşa ederken Arapçada kullanımı yaygın olan ifadeleri ve yaşadığı zamanda bilinen örnekleri tercih ettiğini ve bunun gerekçelerini açıkladığı şu satırlardır:

“Bunları (kıyas ve istidlale dair kanunları) açıklarken ibarelerimizin Arap lisanı ehlinin nezdinde aşına olunan lafızlarla olmasına özellikle ihtimam gösteriyoruz. Bu kanunları izah etmek için de kendi zamanımızın halkı arasında meşhur olan şeyleri örnek veriyoruz. Zira Arsitoteles de kitaplarında bu hususlara yer verdiğinde onları kendi lisanının ehli nezdinde alışlageldik olan ibarelerle ifade etmiş ve kendi çağında yaşayanların yanında meşhur ve mütâdavel (tedavülde) olan örnekler vermiştir. Bu lisanın (Arapça) ehlinin meramını beyan etme tarzı, o kentlerin (Yunan sitelerinin) ifade tarzından, bu zamanın ehlinin örnekleri o kimselerin nezdinde meşhur olan örneklerden farklı olduğundan Aristoteles'in açıklamak istediği şeylerin izahı sadedinde verdiği örnekler zamanımızda yaşayanlar için açık ve anlaşılır değildir. Öyle ki, sırf bu yüzden bu zamanın ehli birçok kimse, onun mantık kitaplarının faydasız olduğu zehabına kapılmıştır. Bu kitaplar nerdeyse tamamen terk edilecekti. Biz bu kanunları izah etmeyi istediğimizde onları açıklamak için kendi zamanımızın nazar erbabı arasında mütâdavel olan örnekleri kullandık.”⁴⁴

Görülen o ki, Taha Abdurrahman *mecâlû't-tedâvül* kavramının hem dile taalluk eden yanını belirlemede hem de bizzat kavramı isimlendirmede Fârâbî'den esinlenmiştir. İkinci alıntı, Gazzâlî'nin (öl. 505/1111) *Mihakkü'n-nazar*'ından yapılmıştır. Gazzâlî, mantıkçılar, fakihler ve kelâmcılara ait ıstılahların -lafızları farklı olsa da- kavramsal içerik bakımından birbirlerine uygunluğunun yüksek olduğuna dikkat çekme gayesiyle şöyle der:

“Ben bazı terimleri kendim vazettim. Çünkü bu sanata taalluk eden üç tür ıstılah alanı vardır. Bunlar kelâmcıların, fakihlerin ve mantıkçıların ıstılahlarıdır. Bu alanlardan birine uymayı tercih etmedim. Zira o zaman senin idrakin sadece onunla sınırlı kalır ve diğer iki fırkanın ıstılahlarını anlamazsın. Bilakis hepsinin arasında tedavül ediyor denilebilecek lafızları kullandım. Bir de aralarında ortaklaşa kullanmadıkları bazı yeni lafızlar (ıstılahlar) vazettim. Böylece bu lafızların delâlet ettiği manaları anladığında diğer kitaplarda karşılaşacağın şeyleri onlara irca edebilir ve maksatlarını anlayabilirsin.”⁴⁵

Bu iki alıntı hem Taha Abdurrahman'ın geleneği okumak için inşa ettiği tedâvül kelimesini lafzen içermekte hem de geleneği oluşturanların ortak bir dilsel yönelimin olduğunu göstermektedir. Bu yönelim, düşünce ve metin inşa ederken lisan ehlinin ve içinde yaşanan çağın dilsel zevk ve müktesebatının özellikle dikkate alınmasıdır.

Gelenekte aslolan, muhataba yöneltilen ifadenin yerleşik üsluplar ve ortak bilgilerle, yani onun dilinin beyan kaideleriyle yapılmasıdır. Geleneğin oluşmasının temelinde yer alan bu dilsel unsur Taha Abdurrahman'a göre şu üç hususu teslim etmeyi gerektirir: (I) Kur'ân-ı Kerîm'in ifade düzeyinde sahip olduğu i'câzın etkileri doğrudan gelenekte de tecelli etmiştir. Bu sebeple geleneğin oluşumuna aracılık yapan Arapça, beyan ve bildiri imkanları bakımından diğer dillerden üstündür. (II) Düşünce üretme etkinliğinde Arapçanın üslupları tercih edilmelidir. (III) Kullanılan ibareler bağlamsal ve makâmsal itibarları gözetmek suretiyle özlü olmalıdır.⁴⁶

2.2. İtikadi Unsur

İletişim ve etkileşimin gereklerini ikame eden bir diğer husus da itikadî sebeptir. Hatta Taha Abdurrahman'a göre geleneğin teşekkül etmesinin temelindeki ilk esaslar dikkate alındığında geleneği ortaya çıkaran iletişim ve etkileşimi gerektiren sebebin dilsel olmaktan

⁴⁴ Ebû Nasr el-Fârâbî, *el-Kıyâsu's-sağîr 'alâ tarikati'l-mütekellimîn (el-Mantık 'inde'l-Fârâbî ikinci cüz içinde)*, thk. Rafik el-'Acem (Beyrut-Lübnan: Darü'l-maşrık, 1986), 78-79.

⁴⁵ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *Mihakkü'n-nazar fi'l-mantık*, thk. Ahmet Ferîd (Beyrut-Lübnan: Daru'l-kütübî'l-ilmîyye, ts.), 225.

⁴⁶ Taha Abdurrahman, *Süülü'l-menhec fi ufuki't-te'sis li ünmüzezin fikriyyin cedid*, 63.

ziyade itikadi olduğu bile söylenebilir. Zira bu esasların itikadi yapısı olmasaydı muhtemelen bugün karşımızda bu denli engin ve zengin bir gelenek bulunmayacaktı. Bu yüzden eğer çağımızda özgün bir düşünsel faaliyet inşa etmenin yollarını aydınlatmak üzere geleneğe müracaat ediliyorsa itikadi esas görmezlikten gelinmemelidir. Zira belli bir itikat etrafında teşekkül etmiş olan gelenekten itikat yönünden tarafsız olan bir düşünsel uzantı ihdas etme çabası⁴⁷ bir muhali çıkarsamaya çalışmak demektir.⁴⁸

Taha Abdurrahman itikat unsurunun tedavülü belirleyen ve dolayısıyla geleneğin teşekkül zemininde yer alan önemli bir boyut olduğuna, Ebû Hayyân et-Tevhîdî'nin (öl. 414/1023) Ebû Süleyman es-Sicistânî'den (öl. 391/1001) felsefe ve din ilişkisinin zorluklarına dair aktardığı şu görüşü delil getirir:⁴⁹

“Şeriat; açık olan zahire tutunan, maruf bir tevili delil getiren, yaygın olan dili dayanak edinen, açık bir cedeli kendisine muhafız tutan, salih bir amelle savunmada bulunan, helal ve haram bilgisinde derinleşen, İslam milleti içinde eser ve haberlere dayanan ve ümmetin ittifakını merci edinenler arasında tedâvül eder.”⁵⁰

Taha Abdurrahman bu alıntı ile geleneği oluşturan her birimin mutlak surette itikadî bir cihete sahip olduğu hususunun gizli olamadığını, geleneği oluşturan alimler tarafından açıkça dile getirildiğini göstermek ister. Zira bu alıntıya bakıldığında görülmektedir ki, İslam ilim ve düşünce mirası içinde teşekkül etmiş olan ister irfan ister beyan isterse burhan bilgi sistemine ait olsun tüm bilgi paradigmaları Sicistânî tarafından merkezinde “şeriatın” yer aldığı yönelimler olarak nitelendirilmiştir.

Geleneğin üç kültürel şubesinde biri olan itikadî unsur, Taha Abdurrahman'a göre şu üç hususu teslim etmeyi gerektirir: (I) İslam şeriatı ilahî hüküm gereği en üstündür (II) İslam itikadi en mükemmel tevhid formunu barındırır (III) Yüce Allah mutlak bir irade ve meşiete sahiptir.⁵¹

2.3. Epistemolojik Unsur

Belli bir zamansal ve mekânsal çerçeve içinde insanların dil vasıtası ile paylaştıkları ve inançları gereği birbirlerine karşı muamelede buldukları şeyler, semantik muhtevalardan ve istidlâl türlerinden müteşekkildir. İnsanlar onlar aracılığı ile aklî idrak faaliyetinde bulunur ve dünya görüşleri geliştirirler. Bu yüzden geleneği meydana getiren her iletişim ve etkileşim, dili araç edinen ve akide üzerine kurulu olan bilgi ile vuku bulmuştur.⁵²

Gelenekte aslolan bilginin amel etmek için talep edilmesidir. Bu yüzden amel nazardan önce gelir. Taha Abdurrahman amel ile olan bu muhkem bağlantısından dolayı İslamî edimsel alan içinde üretilen bilginin diğer edimsel alanlar içinde üretilen salt nazari bilgilerden daha üstün olduğunu ileri sürer.⁵³ Bu yüzden ona göre geleneğin temelindeki bu epistemolojik sebep şu üç hususu teslim etmeyi gerektirir: Yüce Allah'ın indirdiği son vahyi

⁴⁷ Taha Abdurrahman, Câbirî'nin geleneği tasnif ederken hedeflediği hususun ondan laik bir düşünce ve bilim anlayışı çıkarmak olduğunu ileri sürer. Taha Abdurrahman, *Tecdîdü'l-menhec fî takvîmî't-türâs*, 37. Bu bağlamda da özellikle Câbirî'nin şu satırlarına dikkat çeker: “Endülüs'te felsefe -İbn Bâce, İbn Tüfeyl ve İbn Rüşd felsefesibilim, matematik ve mantık üzerine kuruluydu. Bu da onu bilimsel ve laik bir felsefe yapacaktı.” Muhammed 'Abid el-Câbirî, *Nahnu ve't-türâs: kıraatun mu'âsaratun fî türâsina'l-felsefi*, el-Merkezu's-sekâfiyyu'l-'arabî, 1986, 174.

⁴⁸ Taha Abdurrahman, *Tecdîdü'l-menhec fî takvîmî't-türâs*, 245-246.

⁴⁹ Taha Abdurrahman, *Tecdîdü'l-menhec fî takvîmî't-türâs* isimli eserinde bu alıntı için es-Sicistânî'nin *Sivânü'l-hikme* isimli eserinin Tahran 1974 tarihli baskısının 41. sayfasını kaynak göstermiştir. (Taha Abdurrahman, *Tecdîdü'l-menhec fî takvîmî't-türâs*, 246.) Fakat kitabın mezkur baskı ve sayfasına müracaat edildiğinde bu alıntının *Sivânü'l-hikme*'de değil, bilakis kitabın muhakkiki Abdurrahman Bedevî'nin kitaba dair yazdığı incelemede geçtiği görülmektedir. Bedevî incelemesinde bu alıntıyı, münazara ve ilim meclislerinde söylenenleri kaydetmek suretiyle ortaya eser çıkarmakla meşhur olan Ebû Hayyân et-Tevhîdî'nin *el-İmtâ' ve'l-müânese* isimli eserinden yapmıştır. Bu yüzden burada alıntının asıl kaynağına atıf yapılacaktır.

⁵⁰ Ebû Hayyân et-Tevhîdî, *el-İmtâ' ve'l-müânese*, thk. Ahmed Emin-Ahmet Zeyn (Beyrut-Lübnan: Daru mektebeti'l-hayat, ts.), 2/7.

⁵¹ Taha Abdurrahman, *Süâlü'l-menhec fî ufukî't-te'sîs li ümmüzezin fikriyyin cedîd*, 63.

⁵² Taha Abdurrahman, *Tecdîdü'l-menhec fî takvîmî't-türâs*, 246.

⁵³ Taha Abdurrahman, *Tecdîdü'l-menhec fî takvîmî't-türâs*, 256.

idrak ve izan etmiş olmasından dolayı İslam ümmeti⁵⁴ sahih itikat, dildeki belagat ve selim akıl bakımından üstünlük vasfını haizdir.⁵⁵

Yukarıdaki tasvirde açıkça anlaşıldığı üzere Taha Abdurrahman'ın geleneği okumak için teklif ettiği edimsel alan kavramı, geleneğin zeminindeki itikat, dil ve bilgi şeklindeki üç kültürel şubenin de üstünlüğünü teslim etmeyi şart koşar. Buna göre İslam geleneğinin teşekkülüne sebep olan din en üstün din, dil en üstün dil ve bilgi de en üstün bilgidir.⁵⁶

3. KAVRAMIN ÖZGÜNLÜĞÜ

Kavramın özgünlüğüne iki perspektiften bakmak gerekir. Bunlardan ilki Taha Abdurrahman'ın perspektifidir ki, o daha çok “edimsel alan” kavramının benzer kavramlarla olan ilişkilerini ele alarak özgünlük savunusu yapmaktadır. Diğeri de kendi perspektifimiz ki biz daha çok kavramın genel anlamda sağladığı özgünlüğü ve uygulanacağı konuyu isabetli bir şekilde yorumlamaya uygunluğunu inceleyeceğiz.

Taha Abdurrahman ürettiği bu kavramı, “sosyo-kültürel alan” ve “ideolojik alan” kavramlarıyla mukayese eder. Aralarındaki farkı açığa çıkarmak suretiyle de kavramın özgünlüğünü savunur. Buna göre edimsel alan kavramı sosyo-kültürel alan kavramından daha özeldir. Zira edimsel alan, işlerliği sabit olan ve toplumda yaygınlık kazanıp nerdeyse her bireye mal olan görüş ve teorileri, değer ve inançları baz alır. Halbuki sosyo-kültürel alan ister etkin bir işlerlik kazanmış olsun isterse kıyıda köşede kalmış olsun her tasavvur ve inancı temel alır. Keza edimsel alan değerlere taalluk etse de sadece belli gerçeklikler ve yaşanan vakıa üzerine kurulu olan değerleri itibara alır. Bu yönüyle de esasen inançsal değerler manzumesinden oluşan ideolojilerden ayrılır. Zira ideolojiler pratikteki gerçeklikleri itibara almazlar. Alsalar da inandıkları değerlere uyup uymadıklarını tespit etmek üzere alırlar. İdeolojiler vakıada yer aldığı halde inandıkları değerlere aykırı olan her şeyi batıl sayıp bertaraf etmeyi önemserler.⁵⁷

Kavramın genel anlamda özgünlüğü hususuna gelince, ifade etmeli ki insan, bilincinde olsun ya da olmasın itikadî, dilsel ve bilgisel değerlerin çerçevesini belirlediği bir alan içinde düşünür. Bu alan onun kendisine özgü düşünceyi üretmesi için bir çerçeve ve zemin görevi görür. Bu yüzden kimliğinden soyutlanıp mutlak bir belirlenimsizlik ve tarafsızlıkla düşünce üretmek pek mümkün değil. Her düşünür ve düşüncede olduğu gibi İslam geleneğini üretenler de düşüncelerini içinde yetiştikleri toplumun kültürü içinde geliştirdiler. Bilincinde olsunlar veya olmasınlar bu kültürden onların düşüncelerine edimsel (amelî) etkiler sirayet etmiştir. Taha Abdurrahman bu edimsel etkinin mahiyetini ve temellerini kuramlaştırmak ve bu edimsel temelleri kapsayan çerçeveyi belirlemek için “mecâlî't-tedâvül” kavramını vaz etmiştir.

⁵⁴ Taha Abdurrahman *Tecdidü'l-menhec fi takvimi't-türâs* isimli eserinde bu edimsel ilkeyi şöyle ifade eder: “Hiçbir ümmete Arap ümmetine verilmiş olan akidenin sıhhati, lisanın belagati ve aklın selimliği verilmemiştir. Bu da Yüce Allah'ın bahsettiği bir üstünlüktür.” Taha Abdurrahman, *Tecdidü'l-menhec fi takvimi't-türâs*, 252. Taha Abdurrahman burada “Arap ümmeti” ifadesini kullanmışsa da onun Arap kelimesi ile mahsus bir kavmiyeti ifade etmediği açıktır. Zira İslamî edimsel alanın teşekkülünde rol oynayan bazı alimler olarak örnek verdiği kimseler Fârâbî, Gazzâlî ve Sicistânî'dir. Bu alimlerin hiçbiri Arap kavmiyetinden değildir. Buradan hareketle onun bu bağlamda Arap ifadesiyle “Arapça beyanı özümseyen, onunla düşünce üreten ve böylelikle İslam geleneğinin teşekkülüne katkıda bulunan Müslümanlar” anlamını kastettiği ileri sürülebilir. Zira modern felsefeden etkilenen düşünürlerin kavram vazetmede ve kavramların anlamlarıyla oynamada oldukça serbest hareket ettiğini görmekteyiz. Nitekim buna benzer bir durumu Türk şair ve düşünür İsmet Özel'in anti kapitalist ve anti emperyalist bir duruş sergileyen her Müslümanı “Türk” olarak isimlendirmesinde de görmekteyiz. Bk. İsmet Özel, *Cuma Mektupları 7* (İstanbul: Şule Yayınları, 2002) 92. Kanaatimiz o ki, modern dönemde bir düşünürü ele alırken öncelikle onun kavram haritasını çıkarmak ve külliyatı içinde o kavrama yönelik inşa ettiği tasavvuru tespit etmek, sistemli ve tutarlı bir okuma yapmanın önemli şartlarından biri haline gelmiştir.

⁵⁵ Taha Abdurrahman, *Süâlü'l-menhec fi ufuki't-te'sis li ünmûzecen fikriyyin cedîd*, 63.

⁵⁶ Bu tarz bir üstünlük inancından bir tür menfi milliyetçiliğin çıkıp çıkmayacağı ve Taha Abdurrahman'ın bu hususu nasıl yorumladığı meselesi bu araştırmanın özüne taalluk etmediği için burada bahse konu edilmeyecektir. Bu meseleyi ayrı bir çalışma olarak hazırlamaktayız.

⁵⁷ Taha Abdurrahman, *Tecdidü'l-menhec fi takvimi't-türâs*, 247.

Böylece kendisinden önce geleneği okumaya yönelik geliştirilen tarihselci ve yapısalci metodolojilere alternatif olabilecek nitelikte özgün bir yol açmıştır. Bununla geleneği, ideolojik temayüllerin payandası kılınmak üzere tabi tutulduğu keyfi anlamlandırma ve ayıklamalardan da koruyacak bir metodolojik bilinç sağlamıştır. Keza esasen gerek yazılı gerek sözlü olsun kurulan cümlelerin ve yazılan metnin anlamını oldukça geniş bir çerçevede belirlemeyi konu edinen edimibilim disiplininin yararlanmak suretiyle "metinler"den oluşan geleneğin metin olmağı bakımından gerektirdiği lügâvî ve mantıki şartlara da riayet etmiştir.

Fakat edimibilimsel temayülle yapılacak bir gelenek okuması, geleneği parçacı ve keyfi bir seçmeciliğe maruz bırakan okumaların eksikliklerini telafi ediyorsa da günümüzde Müslümanların kendi zamanlarının gereklerine uygun bir düşünsel ve felsefi inşa yaparken⁵⁸ gelenekten nasıl istifade etmeleri gerektiği hususunu müphem ve problemlili bir halde bırakmaktadır. Zira Taha Abdurrahman'ın gelenekte üstünlüğünü teslim etmeyi şart koştuğu itikat, dil ve bilgi şubelerinden sadece itikadı üstün kabul etmenin mantığı açıktır. Çünkü bir şeye inanmayı seçmek, zımnın onun en üstün olduğunu kabul etmeyi de gerektirir. Fakat geleneğin aracılığıyla teşekkül etmiş olduğu dili ve geleneğin ürettiği bilgiyi mutlak bir şekilde üstün kabul etmeyi günümüzde Müslümanlar için düşünsel ve felsefi bir inşanın gerek şartı olarak belirlemek meşruiyet ve makuliyet bakımlarından problemlidir. Bu yüzden Müslümanların çağımızda özgün ve estetik bir düşünce üretmek için geleneğin orijinal dili olan Arapça ve geleneğin muhtevasını oluşturan bilgi müktesebatıyla nasıl bir bağ kurmaları gerektiği meselesi edimibilimsel metodolojinin kör noktasını temsil etmektedir.

SONUÇ

Taha Abdurrahman, hem kimlik inşa etmek hem de Müslümanca varoluşun hususiyetini taşıyarak Müslümanlara ve tüm insanlığa faydalı özgün fikri ve felsefi düşünceler ortaya koyabilmek için geleneği yorumlamanın şart olduğunu savunur. Zira ona göre geleneği yorumlama faaliyetinde kullanılan araçların Batı menşeli metodolojilerden olduğu gibi alınması, sadece istenilen sonucu vermemekle kalmayıp aynı zamanda geleneği keyfi bir seçmeciliğe tabi tutmaya götürmüş ve onun büyük bir bölümünün değersizleştirmiştir.

Ona göre geleneğin birbirinden bağımsız alanlara ayrılmasının, bu alanlar arasında üstünlük ve düşüklük hiyerarşisi kurulmasının ve bu suretle parçacı bir okumaya tabi tutulmasının mantıksal ve metodolojik açıdan yanlışlığını beyan etmek ve bu suretle geleneği okuma hususunda bakışı yenilemek için bizzat geleneğin teşekkülünde yer alan metodolojilerden de yararlanmaya elverişli yeni bir metodoloji inşa etmek gerekir.

Taha Abdurrahman geleneğin spesifik bir mantıki ve lügâvî dokuya sahip metinlerden müteşekkil olmasından hareketle geleneği okumak için modern mantıkların ve dilbiliminin - özellikle edimibilimin- ışığında inşa edilecek bir metodolojinin uygun olacağını düşünmüş ve bu doğrultuda bütünlüklü bir okuma yapmayı sağlayacağını savunduğu edimibilimsel bir metodoloji inşa etmiştir. Bu metodolojinin özünü de "*mecâlû't-tedâvül*" şeklinde kavramsallaştırmıştır.

Mecâlû't-tedâvül kavramı, geleneğin oluşumunda etkili olan itikat, dil ve kültür unsurlarının açığa çıkartılarak geleneği okuma faaliyetinde nazar-ı itibara alınmasını sağlamaya yönelik bir kavramsallaştırma ve işlemselleştirme aracıdır. Taha Abdurrahman bu kavramı inşa ederken her ne kadar mantık, dilbilimleri ve dil felsefesinin modern dönemde kaydettiği gelişmelerden yararlanmışsa da daha ziyade edimibilim disiplininin açtığı

⁵⁸ Nitekim Taha Abdurrahman'ın geleneği okumaya yönelik yöntem geliştirmesinin asıl hedefi "lizatîhi" bir gelenek okuması yapmak değildir, aksine günümüzde Müslümanca varoluşun hem Müslümanlara hem de insani müşterek sunacağı yeni ufukları ortaya koyacak özgün ve estetik düşünceler inşa etmek için gelenekten istifade etme yollarını tespit etmektir. Bk. Taha Abdurrahman, *el-Hivâr ufukan li'l-fikr*, 88. Dolaysıyla geliştirdiği metodolojinin geleneği doğru okumanın şartlarına yönelik önerdiği bakış ne kadar açıksa, bu bakıştan hareketle modern dönemde yapılacak inşanın keyfiyetine taalluk eden hususların da o kadar açık olması gerekir.

ufuklardan istifade etmiştir. Nitekim bu yüzden ilgili kavramı isimlendirirken bizzat edimbilim anlamına gelen *tedavüliyyât* ifadesinde geçen *tedâvül* kelimesini tercih etmiştir. Bu gerekçelere binaen *mecâlü't-tedâvül* kavramı Türkçeye *edimsel alan* şeklinde tercüme edilebilir.

Taha Abdurrahman bu kavram vesilesiyle geleneğin içinde olduğu iletişim ve etkileşim çerçevelerini belirleyen ilkelerin geleneği meydana getiren metinleri yorumlamada işletme imkanını sağlamayı hedeflemiştir. Öte taraftan mezkur kavram, geleneğin bir kısmını oluşturan ve köken itibarıyla dışarıdan menkul olan ilimlerin gelenek yapıcıları tarafından İslam medeniyetinin dokusuna uyarlanması faaliyetinin keyfiyetini açığa çıkaracak mahiyettedir. Bu durum da bize bugün karşısında bulunduğumuz ve başka bir medeniyete ait olan felsefi ve fikrî birikimi hangi ilkelerden hareketle uyarlayacağımıza dair bir model sunmaktadır. Edimsel alan kavramının müphem tarafı da tam olarak bu noktada başlamaktadır. Zira bu kavramın bize uyarlama ilkeleri olarak sunduğu itikat, dil ve bilgi ilkelerinden sadece itikat ilkesine göre uyarlama hususu açıktır. Dilsel unsurun mahiyeti açık değildir; zira İslam aleminde modern akademinin yaygınlık kazanmasından sonra Arapça dışındaki dillerle de nitelikli düşünsel üretim yapılmaktadır. Bilgi hususuna gelince de günümüzde özgün bir düşünce inşa ederken, ki bu öncelikli olarak modern bir Kur'ân okuması yapmak anlamına gelir, daha önce bu hususta ortaya konulmuş içtihat ve tefsir birikiminden hangi usulle ve ne düzeyde yararlanacağımız konusu kapalı kalmıştır. Binaenaleyh, Taha Abdurrahman'ın geleneği okumaya yönelik geliştirdiği bu düşünsel projenin bahsi geçen yönlerden geliştirici katkılara muhtaç olduğu kanaatindeyiz.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Finansman/Funding: Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder / The author acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Çıkar Çatışması / Competing Interests: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder / The author declare that have no competing interests.

KAYNAKÇA

- Abdulhamid, Ahmed Muhtar. *Mu'cemü'l-lagati'l-'aribiyyati'l-mu'âsara*. b.y.: 'Alemü'l-kütüb, 2008.
- Abdurrahman, Taha. *el-Hivâr ufukan li'l-fikr*. Beyrut: eş-Şebeketu'l-'arabiyye li'l-ebhâsi ve'n-neşr, 2013.
- Abdurrahman, Taha. *fî Usûli'l-hivar ve tecdîdi 'ilmi'l-keîâm*. Lübnan: el-Merkezu's-sekâfiyyu'l-'arabî, 2. Basım, 2000.
- Abdurrahman, Taha. *Hivârât min ecli'l-müstakbel*. Beyrut, y.y. 2011.
- Abdurrahman, Taha. *Süâlü'l-'amel: bahsun 'an usûli'l-'ameliyye fi'l-fikr ve'l-'ilm*. Beyrut-Lübnan: el-Merkezu's-sekâfiyyu'l-'arabî, 2012.
- Abdurrahman, Taha. *Süâlü'l-lüga ve'l-mantık: hivârun me'a Taha Abdurrahman*. b.y.: Ebû Zabî: Müessesetu Tâbe, ts.
- Abdurrahman, Taha. *Süâlü'l-menhec fî ufuki't-te'sîs li ünümûzecin fikriyyin cedîd*. ed. Rıdvan Merhum. Lübnan: el-Müessesetü'l- "arabiyye li'l-fikr ve'l-ibdâ", 2. Basım, 2015.
- Abdurrahman, Taha. *Tecdîdü'l-menhec fî takvîmi't-türâs*. Beyrut-Lübnan: el-Merkezu's-sekâfiyyu'l-'arabî, 2. Basım, 1993.
- Bel'îd, Salih. "Keyfe nekra' ve bi eyyi menhec?". b.y.: *el-Luga el'Arabiyye* 9/37 (2017).

- Câbirî, Muhammed 'Abid. *Nahnu ve't-türâs: kıraatun mu'âsaratun fî türâsina'l-felsefî*. b.y.: el-Merkezu's-sekâfiyyu'l-'arabî, 6. Basım, 1993.
- Doğan, Gürkan. "Bir Edimbilim Kuramı Olarak Bağıntı". *Dil Bilim Araştırmaları Dergisi* 1/63 (1990).
- Ebû Hayyân et-Tevhîdî, Ali b. Muhammed b. Abbas. *el-İmta' ve'l-müânese*. thk. Ahmed Emin - Ahmet Zeyn. 2 Cilt. Beyrut-Lübnan: Daru mektebeti'l-hayat, ts.
- Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ. *el-Kiyâsu's-sağîr 'alâ tarikati'l-mütakellimîn (el-Mantık 'inde'l-Fârâbî ikinci cüz içinde)*. thk. Raffik el-'Acem. Beyrut-Lübnan: Darü'l-maşrık, 1986.
- Feyyûmî, Ebû'l-Abbas Ahmed. b. Muhammed b. Ali. *el-Misbâhü'l-münîr fî garîbi eş-Şerhi'l-kebîr*. Beyrut: el-Mektebetu'l-'ilmiyye, ts.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *Mihakkü'n-nazar fî'l-mantık*. thk. Ahmet Ferîd. Beyrut-Lübnan: Daru'l-kütübi'l-'ilmiyye, ts.
- İbnü'l-Esîr, Ebû's-Seâdât Meciduddîn el-Mübarek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *en-Nihâye fî garibi'l-hadis ve'l-eser*. Beyrut: el-Mektebetu'l-'ilmiyye, 1979.
- İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyya el-Kazvînî. *Mu'cemu mekâyisü'l-lüga*. thk. Abdüsselam Muhammed Harun. Lübnan: Darü'l-fıkr, 1979.
- Makbûl, İdris. *el-Ufuku't-tedâvülî: nazariyyetü'l-m'anâ ve's-siyâk fî'l-mümâreseti't-türasiyyeti'l-'arabiyye*. Ürdün: 'Alemü'kütübi'l-hadîs, 2011.
- Özel, İsmet. *Cuma Mektupları 7*. İstanbul: Şule Yayınları, 2002.
- Reysûnî, Ahmed b. Abdusselâm. *et-Teçdîdu'l-usûlî: nahve sıyağatin tecdidîyyetin li 'ilmi usli'l-fikh*. Ürdün: el-Ma'hedu'l-'alemi li'l-fikri'l-İslâmî, 2014.